

О.В. Перетятко. Інноваційні перетворення цільових установок та змісту освіти у приватних початкових навчальних закладах Харківської губернії (кінець XIX – початок XX століть)

УДК 378.1 (01)

О.В. Перетятко,

кандидат педагогічних наук, доцент
(Сумський педуніверситет)

ІННОВАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЦІЛЬОВИХ УСТАНОВОК ТА ЗМІСТУ ОСВІТИ У ПРИВАТНИХ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТЬ)

У статті розглядаються зміни цільових установок та змісту освіти, що відбулися у приватному шкільництві Харківської губернії у кінці XIX – на початку XX століть.

Методологічну основу зміни цільових установок та змісту освіти у приватному шкільництві Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст. склали, на нашу думку, такі принципи прогресивної педагогічної думки, що набула суттєвого розвитку у нашій країні, як гуманізм, педоцентризм, соціалізація та демократизація освіти. У нашій статті ми розглянемо статuti, програми, підручники приватних початкових і середніх шкіл Харківського регіону та їх державні аналоги з точки зору відповідності зазначеним принципам.

Аналіз відомих наукових праць, архівних документів та офіційних розпоряджень уряду з аналізованої проблеми свідчить, що на мету і зміст діяльності офіційної школи кінця XIX – початку XX століть все ще суттєво впливала релігійно-монархічна догматика: "... Візьміть освіченість, що пройшла певне коло свого розвитку, і ви отримаєте змогу знайти в її основі систему релігійних вірувань", – відмічав відомий ідеолог вітчизняної школи кінця XIX – початку XX століть, міністр освіти К.П. Победоносцев [1:3]

Активізація громадсько-просвітницького руху кінця XIX – початку XX століть, популяризація та творчий розвиток ідей реформаторської педагогіки сприяли широкому обговоренню необхідності докорінної зміни змісту шкільної освіти, відміни привілеїв класицизму, визнання реальної школи. Ці процеси актуалізували теоретичний пошук у напрямі перегляду мети та змісту шкільної освіти (І.С. Андрєєвський, М.Я. Грот, П.Ф. Каптерев, М.І. Карєєв).

У роботах харківських педагогів кінця XIX – початку XX століть також знаходимо цікаві роздуми з приводу необхідності переосмислення мети освіти, якісної зміни змісту загальноосвітніх знань. Так, про необхідність забезпечення у середніх навчальних закладах загального розвитку вихованців йшлося у роботі професора Харківського університету М.О. Лавровського "До питання про устрій гімназії" [2, 115-192]. Відомий український фізіолог і педагог В. Данилевський у "Критичних замітках про стан шкільної справи в Росії" (1901) наполягав на необхідності вивчення у школі природничих наук, особливу увагу приділяв викладанню не обов'язкових предметів, у першу чергу гімнастики, як засобу забезпечення всебічного розвитку особистості. У зазначеній роботі йдеться, що "гімнастика повинна розвинути кращі сторони й зачатки інтелекту та характеру, повинна намагатися виробити вірну роботу думки, живу допитливість, свідоме ставлення до себе самого й до всього оточуючого..." [3].

Нові цільові установки були викладені і у книзі відомого педагога та громадського діяча того часу В.І. Чарнолуського "Провідні питання організації шкільництва в Росії". Вони розкривали "необхідність розвитку здатності до самостійної розумової діяльності та допомоги у засвоєнні необхідних методів такої роботи, повідомлення основ наукових знань, поглиблення та поширення їх, розгортання перед учнями великої перспективи загальнолюдських знань, аби кожний з них вибрав ту або іншу галузь науки або техніки, мав вірну уяву про її місце у загальній системі" [4:28].

Схожі завдання ставила перед Новою школою (м. Суми) її засновниця В.В. Бирченко. В оголошенні про відкриття школи вона повідомляла про бажання організувати діяльність школи у відповідності з останніми досягненнями світової педагогічної науки з метою забезпечення всебічного розвитку вихованців [5]. "Наша ціль – надати радість і бадьорість дитячій душі з метою подолання нудьги та труднощів навчання", – зазначалось у статуті гімназії спільного навчання Люботинського просвітницького товариства [6:4]. Як бачимо, педоцентризм, спрямування навчально-виховного процесу на забезпечення гармонійного розвитку особистості знайшли відображення у наведеному формулюванні. Підкреслимо, що серед першочергових завдань приватного шкільництва у досліджуваній період – необхідність "надання освіти дітям усіх станів" [7].

Таким чином, оновлення цільових установок вітчизняного приватного шкільництва було пов'язане з прагненням розбудови дійсно демократичної школи, головним завданням якої було надання загальноосвітніх і професійних знань з метою забезпечення різнобічного розвитку вихованців та сприяння загальносуспільному розвитку.

Переосмислення цільових установок загальноосвітньої школи мало наслідком усвідомлення необхідності змін її змістового компоненту, що відобразилось у розширенні та поглибленні навчальних планів і програм.

Розглянемо зміни у програмних документах приватних початкових навчальних закладів Харківської губернії кінця XIX – початку XX століть, які стосуються змісту освіти.

Положення про початкові народні училища 1864 та 1874 років, державні програми та навчальні плани 1897 року, якими повинні були керуватися приватні школи, виступали запорукою виконання освітньої політики уряду. Кількість навчальних предметів, обов'язкових для початкових навчальних закладів усіх форм власності, була дуже обмеженою й складалася з таких: Закон божий, читання за книгами громадської та церковної преси, письмо, елементарна арифметика, церковні співи (там, де їх викладання було можливе), краснопис [8, 199].

Оновлення змісту у сфері приватної початкової освіти відбувалось як шляхом розвитку державного компоненту (обов'язкового для всіх шкіл), так і шкільного (передбачав можливість викладання необов'язкових предметів в окремих школах). Розвиток шкільного компоненту приватного початкового шкільництва відбувався, як правило, за рахунок скорочення кількості годин на викладання предметів релігійного циклу.

За даними збірки "Початкова народна освіта у Харківській губернії за 1908 рік" необов'язкові дисципліни (гімнастика, малювання, рукоділля, співи та ін.) викладалися у 1047 початкових школах губернії з 1706 їх загальної кількості (це складало 61 %). При цьому спостерігалось більш активне викладання цих предметів саме в приватному секторі [9:234].

Розширення навчальної програми першої початкової школи ХТГ ім. Ф.С. Карпова відбувалось за рахунок скорочення навчального часу на викладання предметів церковнослов'янської грамоти (на 45 %), та введенням предметів природничого (бесіди зі світознавства) та естетично-трудового циклу (малювання, рукоділля) [10:5]. Така навчальна програма забезпечувала більш тісний зв'язок навчання з вимогами життя й відповідала актуальним для того часу тенденціям розвитку навчально-виховного процесу.

Суттєве розширення навчальних програм спостерігалось і в інших приватних початкових школах Харківського регіону. Так, у недільній школі Х.Д. Алчевської, крім викладання обов'язкових предметів, учнів знайомили з відомостями з вітчизняної історії, географії, фізики, природознавства, літератури, гігієни тощо.

Підкреслимо, що проблема забезпечення принципу зв'язку школи з життям широко обговорювалась на початку XX століття. Зокрема, на Загальноросійському з'їзді з питань народної освіти, який відбувся у Петербурзі в 1913 р., йшлося про необхідність розуміння початкового шкільництва як першої ланки єдиної загальноосвітньої школи, а тому питання набуття знань, необхідних для життя, передбачалось вирішити на основі реалізації принципу активної творчої діяльності дитини у навчальному процесі. З'їзд визнав за необхідне відмовитись від утилітарного характеру початкової школи, а тому виступив проти викладання дисциплін професійно-технічного характеру. Разом з тим перед початковим шкільництвом було поставлено завдання введення "трудової основи" навчання та виховання. Отже, на з'їзді обговорювалась необхідність відмови початкової освіти від вузької професіоналізації, надання навчальній праці виховуючого характеру [8:205].

На нашу думку, немає підстав вважати приватні професійні початкові навчальні заклади Харківської губернії досліджуваного періоду суто утилітарними. Звітні документи цих шкіл, що містяться в архівах, дають уяву про цікавий досвід організації фізичного, художнього, морального виховання, що забезпечувався уроками малювання, гімнастики, співів і рукоділля, які входили до навчальних програм і планів згаданих навчальних закладів. Тобто, у приватному початковому шкільництві відбувались спроби поєднати загальноосвітню й професійну підготовку, забезпечити всебічний розвиток вихованців, підготувати їх до реального життя. Ці спроби також відповідали новітнім загальносвітовим тенденціям освітнього розвитку.

У більшості початкових навчальних закладів Харківської губернії на високому рівні було поставлене викладання предметів естетичного циклу. Крім традиційних для того часу співів, діти мали можливість навчатися гри на музичних інструментах (домра, балалайка та ін.) [11:45]. У початкових школах Харківського товариства грамотності малювання викладали засновниця та кращі учні рисувальної школи М.Д. Раєвської за програмою школи [10]. Ця програма передбачала не тільки "розвиток гарних смаків", а й ознайомлення учнів із симетрією, пропорційністю, головними лініями орнаментів і т. ін. У Новій школі (м. Суми) досить своєрідною програмою відрізнявся курс ліплення, метою якого стало не тільки виховання художніх смаків, а й глазоміру, рухливості кисті [5]. Крім того, у деяких навчальних закладах викладались основи гігієни.

Високу професійну підготовку забезпечували розширені навчальні програми початкових освітніх закладів. Так, у Харківській жіночій рукодільній майстерні, крім обов'язкових предметів, вивчали техніку крою та пошиття білизни й одягу [12:169].

Необхідно відмітити, що на початку XX століття суттєві зміни відбулися у позакласному житті школи. У деяких приватних початкових школах до навчальних програм увійшли так звані клубні заняття, що ставили за мету виховувати особистісні якості дитини [5]. До програм клубних занять входили уроки позакласного читання, екскурсії, прогулянки, літературно-музичні свята і т. ін. До навчального плану Харківської недільної школи Х.Д. Алчевської, наприклад, входили заняття з позакласного читання. При цьому книги, рекомендовані для читання, обов'язково рецензувались учителями школи.

Процеси оновлення шкільних програм і навчальних планів відбувались і в приватних навчальних закладах підвищеного типу (II розряду). Такі навчальні заклади надавали так звану "закінчену початкову освіту" і, як правило, готували дітей середніх та нижчих станів до професійної діяльності. В офіційному шкільництві приватним навчальним закладам другого розряду відповідали вищі початкові училища з 4-річним терміном навчання, провідним програмним документом яких виступало Положення від 25 червня 1912 р. Відзначимо, що навчальні плани вищих початкових училищ якісно відрізнялись від планів початкових навчальних закладів [8:206].

Ці плани були значно розширені предметами математичного, природничого циклу: до них були включені предмети, які в початкових училищах, за Положенням 1897 р., вважались необов'язковими, крім того, передбачалось вивчення нових мов і викладання ручної праці. При цьому на предмети природничого циклу відводилось 24 % навчального часу, математичного – 23 %, естетичного – 18 %.

Відзначимо, що в училищах надавалось закінчене коло знань з російської мови та арифметики. Програми з алгебри та історії відповідали програмі середньої школи. До програм з інших предметів (природознавство, фізика, географія, геометрія) також був включений той самий навчальний матеріал, що мав місце в курсі середньої школи, але в меншому обсязі й у більш елементарному викладі [8:207].

Деякі приватні початкові навчальні заклади Харківської губернії, фактично, надавали освіту підвищеного типу. Про це свідчить, наприклад, статут Харківського ремісничого училища, заснованого на кошти міської громади ще у 1884 р. У статуті наводяться навчальні плани, до яких входили загальноосвітні предмети (закон Божий, російська мова, арифметика), що викладалися в обсязі курсу 2-класних сільськогосподарських училищ Міністерства народної освіти. Це надає підстави вважати училище початковим навчальним закладом. Але викладання геометрії, фізики, механіки, технології (в прикладанні до ремесел, що вивчаються), креслення, малювання, ліплення, співів, рахівництва свідчить про значне розширення курсу й фактичну його відповідність навчальному курсу вищих початкових училищ [3:15].

Аналіз документів, що засвідчують закінчення Харківських професійних курсів А.Н. Ільшової-Менчиц [11:25], надає підстави зробити аналогічні висновки, оскільки викладання географії, історії, світознавства, рахівництва, малювання й спеціальних професійних дисциплін не було передбачено навчальними планами для початкових училищ (по Положенню 1897 р.). Зокрема, до змісту навчання згаданих курсів входили такі предмети: закон Божий, російська мова, арифметика, географія, історія, світознавство, малювання, рахівництво, кроїння білизни, пошиття білизни, кроїння плаття, пошиття плаття, витончене рукоділля.

Харківська торгівельна школа Товариства взаємодопомоги прикажчиків, яка була заснована у 1883 р., також працювала за програмами, наближеними до програм вищих початкових училищ [13:8]. У 1908-09 навчальному році вона надавала яскравий приклад органічної єдності загальноосвітньої і спеціальної професійної підготовки. Так, до навчальних планів торгівельної школи, крім загальноосвітніх дисциплін (закон Божий, російська мова, краснопис, спів, історія, арифметика), були включені спеціальні комерційні предмети, які забезпечували якісну професійну підготовку майбутніх торговців.

У звіті цієї школи відзначалося, що метою викладання спеціальних предметів було сприяння загальному розвитку учнів і формуванню загальної орієнтації у галузі торгівлі. Тому викладання бухгалтерії та комерційної кореспонденції пов'язувалося не з вивченням необхідних для ведення бухгалтерських книг правил, а з формуванням розуміння загальних законів, що лежать в основі рахівництва як такого. Викладання товарознавства, за програмою школи, тісно пов'язувалося із виробленням умінь практичного використання набутих знань і тому ґрунтувалося на вивченні фізики, хімії, ботаніки, зоології, мінералогії та ін. Заслуговує на увагу факт обов'язкового вивчення у школі нових мов (німецька мова) [13].

Як бачимо, головне завдання Харківської торгівельної школи – поєднання загальноосвітньої та професійної підготовки – здійснювалося шляхом перерозподілу навчального часу і значного розширення навчальних програм: на спеціальні дисципліни відводилось 48 % часу, на нові мови – 9 %, природничі предмети – 7,3 %.

Підкреслимо, що в приватних загальноосвітніх навчальних закладах підвищеного типу також відбувалось значне оновлення навчальних програм. У першу чергу мало місце виділення навчального часу на викладання предметів природничого й естетичного циклів та нових мов (школа В. Носович у Сумах, жіночий приватний навчальний заклад II розряду Л.А. Тихонової у м. Слоб'янськ, чоловічий навчальний заклад II розряду з курсом 4-класної прогімназії Біловодської громади та ін.) [11:1-55].

Як бачимо, в процесі оновлення змістового компоненту вітчизняних приватних навчальних закладів початкового та підвищеного рівня кінця XIX – початку XX століття помітну роль відіграли ідеї прогресивної вітчизняної та зарубіжної педагогіки. Нове розуміння тлумачення освітньої мети свідчило про процеси демократизації, гуманізації, соціалізації вітчизняної школи. Зміни навчальних планів цих закладів відбувалися шляхом перерозподілу навчального часу, розширення і поглиблення змісту навчальних програм. При цьому спостерігалось, перш за все, розширення навчальних планів і програм предметів природничого, математичного, культурно-естетичного циклів, нових мов, фізичного виховання.

Характерною ознакою оновлення змістового компоненту навчальних закладів згаданих типів у кінці XIX – на початку XX століття стала тенденція до забезпечення зв'язку школи з життям. Досить своєрідним для приватного шкільництва стало прагнення об'єднати загальноосвітню і професійну підготовку вихованців шляхом розширення змісту освіти.

Розвиток шкільного компоненту приватного шкільництва передбачав індивідуалізацію і диференціацію навчання і виховання, а внесення до навчальних планів клубних занять сприяло забезпеченню саморозвитку особистості через організацію її вільної самостійної діяльності.

Проведене нами дослідження засвідчило, що головними тенденціями оновлення змістового компоненту у приватному шкільництві Харківської губернії у зазначений історичний період стали:

- гуманізація навчально-виховного процесу (простежувалась в оновленні шкільного компоненту навчальних програм приватних навчальних закладів);
- соціалізація освіти (професіоналізація початкового навчання).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Победоносцев К.П. Ученье и учитель: Педагогические заметки. Кн. вторая. – Москва, 1905. – 156 с.
2. Лавровский Н.А. К вопросу об устройстве гимназии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – Ч.136 – С.115-192.
3. ХОДА. – Ф.Р. – 5810. – Оп.1. – Од. зб.143.
4. Чарнолуцкий В. Основные вопросы организации школы в России. – Санкт-Петербург, 1909. – 185с.
5. Особистий архів Н.Н.Шульженко. – Суми, 1998. – 150с.

6. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1915 год. – Киев, 1916. – 1230с.
7. СОДА.–Ф.251.–Оп.1.–Спр.152.
8. Черепанов С.А. Учебные планы общеобразовательной школы в дореволюционной России // Известия Академии педагогических наук РСФСР. Вып. 33. – М.: Просвещение, 1951. – 230с.
9. Начальное народное образование Харьковской губернии за 1908 год. Ч.2. – Харьков, 1910. – 340с.
10. История первой начальной школы Харьковского общества распространения в народе грамотности им. Ф.С.Карпова (с 1869 по 1903 год). – Харьков, 1904. – 69с.
11. ХОДА. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 87-а.
12. Отчет о деятельности женской рукодельной учебной мастерской при Харьковском городском Александровском женском двухклассном училище за 1913 – 1914 учебный год // Отчет о деятельности Харьковского городского общественного управления по народному образованию за 1913 – 1914 учебный год. Приложение. – Харьков, 1915. – 197 с.
13. Отчет торговой школы общества взаимопомощения приказчиков г. Харькова за 1907 – 1908 учебный год. – Харьков: Мирный труд, 1909. – 19 с.

Матеріал надійшов до редакції 29.11.02 р.

Перетятко Е.В. Инновационные изменения целевых установок и содержания образования в частных начальных учебных заведениях Харьковской губернии (конец XIX – начало XX столетий).

В статье рассматриваются изменения целевых установок и содержания образования, которые произошли в частных начальных учебных заведениях Харьковской губернии в конце XIX – начале XX столетий.

Peretyatko H.V. Innovations of Educational Targets and Contents in Private Schools in the Kharkiv Gubernia (the End of XIX – the Beginning of XX Centuries).

Educational innovations in private schools of the Kharkiv Gubernia at the end of XIX – the beginning of XX centuries are discussed in the article.